

## ILLUMINEREDE FRANSKE TIDEBØGER

---

*Af Kåre Olsen*

TIDEBØGEN – le livre d'Heures – har sit Udspring i den katolske Kirkes officielle Bønnebog: Breviaret. Dette indeholder alle de Bønner, som det paahviler Gejstligheden at bede hver Dag Aaret igennem paa de kanoniske Tider, begyndende med Matutin ved Morgengry og sluttende med Completoret Klokkeren 6 Aften. Denne Bønnebog var altfor omfattende til, at Lægfolket kunde benytte den; istedet tog man sin Tilflugt til Davids Psalmer, Psalteriet. Hertil føjede man i Karolingertiden og de følgende Aarhundreder forskellige af de Bønner, som egentlig hørte hjemme i Breviaret, blot i forkortet Skikkelse: Allehelgenslitaniat, Bønner for de afdøde, Vor Frue Tidebøn – der i denne Form til Adskillelse fra den udførligere i Breviaret kaldes Vor Frue lille Tidebøn – og forskellige andre Tidebønner. I det 12.–13. Aarhundrede fuldbyrdedes denne Udvikling, idet Tidebønnerne og de andre hertil knyttede Bønner samt Kalendariet med Fortegnelsen over de kirkelige Festdage skiltes ud fra Psalteriet og fra da af udgjorde en selvstændig Bønnebog, Tidebogen, der afløste Psalteriet som Lægfolkets Bønnebog. Blandt de 313 Tidebøger, som nu opbevares i Nationalbiblioteket i Paris, er 2 fra det 12. Aarhundrede, 7 fra det 13. Aarhundrede, 9 fra det 14. Aarhundrede, mens langt de fleste af Resten er fra det 15. Aarhundrede. Ganske vist har man ogsaa haandskrevne Tidebøger fra det 16. Aarhundrede, ja enkelte fra det 17. Aarhundrede, men de trykte Tidebøger konkurrerede dem ud. Karakteristisk nok viser mange af de senere Tidebøger kun ringe Tegn paa Slid, nogle er praktisk talt urørte: man har benyttet en trykt Udgave og haft den haandskrevne til Pryd.

Til en Tidebog hørte der nemlig ogsaa Illustrationer og forskellig Udsmykning. Disse har deres Oprindelse i Psalteriet, der har en Serie Billeder, som skildrer Hovedscenerne i Jesu Liv, delt i to Rækker. I den første skildres Jesu Barndom i otte Billeder: Marias Bebudelse, Marias Møde med Elisabeth, Jesu Fødsel, Forkyndelsen for Hyrderne, Jesu Fremstilling i Templet, Barnemordet i Bethlehem og Flugten til Ægypten. Den anden Række skildrer Lidelseshistorien: Jesu Daab, Judas' Forræderi, Jesu Piskning, Kristus paa Korset, Opstandelsen, Himmelfarten, Pinsen, Kristus i sin Herlighed. Det var saaledes en Slags Billedbibel. I den første Tid benyttedes snart den ene, snart den anden Række Billeder til Illustration af Tidebøgerne. Men det varede ikke længe, før Billederne af Jesu Barndom praktisk talt blev de eneste, som benyttedes. Blot skød man Barnemordet ud og føjede i Stedet som Afslutning Marias Himmelkroning ind. Grunden hertil er klar nok. Disse Billeder benyttedes til at illustrere Vor Frue lille Tidebøn, og derfor foretrak man de Billeder, hvori Jomfru Maria ses. Dyrkelsen af Jomfru Maria spillede jo en afgørende Rolle i disse Aarhundreders religiøse Liv. Af det øvrige faste Illustrationsstof kan nævnes, at Tidebønnen til det hellige Kors udsmykkedes med et Billede forestillende Kristus paa Korset. Maria og Johannes staar paa den ene Side og de romerske Soldater paa den anden Side af Korset. Scenen gengiver det Øjeblik, da Kristus opgiver Aanden. Helligaandstidebønnen illustreredes med et Billede, der viser Helligaandens Nedstigen til Apostlene i Nadverstuen Pinsedag. Mens disse Billeder træffes i enhver illumineret Tidebog, hvor de har deres bestemte Plads, kan de øvrige Afsnit, Bodssalmerne, Tidebønnen for de afdøde og Kirkebønnen for Helgenerne, illustreres paa varierende Vis. Navnlig var det sidstnævnte Afsnit, Kirkebønnen for Helgenerne, et meget yndet Felt for Illuminatorerne. I de kostbare, rigt illustrerede Tidebøger kan man finde »et helt Galleri af Billeder, hvor Martyrerne og Helgenerne defilerer forbi for vore Øjne«, som Leroquais siger.

Disse bibelske Fremstillinger udgør dog kun en Del af Tidebøgernes Illustrationsmateriale. Allerede i de ældste Afskrifter er det suppleret med et særdeles verdsligt Stof, der i Tidens Løb gennemgaar en storartet Udvikling baade i Udfindelse af Motiver og Motivets kunstneriske Behand-

ling. En Tidebog paa Det kongelige Bibliotek, Thott 534, 4°, et smukt fransk Arbejde fra det 13. Aarhundrede, er et godt Eksempel paa, hvorledes en Tidebog illumineredes i det 13.-14. Aarhundrede. Kalenderen, der altid indleder Tidebogen, er udstyret med to Billeder for hver Maaned. Det ene forestiller Dyrekredsens Figur i paagældende Maaned, det andet Maanedens Beskæftigelse. Ligesom de bibelske Billeder gaar Motivet i disse to Serier næsten altid igen i alle Tidebøger. Men foruden de bibelske Fremstillinger, der i dette Haandskrift, som ikke er noget Luksus-Haandskrift, er ganske smaa og for det meste anbragt i Rummet i Bogstavet *D* i Ordet Dominus og Deus, er Bogen dekoreret med Borter i Form af lange Stængler, Grene, Blade, og i Marginerne findes en stor Del smukt udførte Figurer. Her gengives i ren naturalistisk Stil Fugle, Hunde, Aber og forskellige Figurer. Man ser saaledes en lille Person med Bukkeben og lang Hale, iført en rød Kappe med Vinger paa Ryggen og med Bispehat paa Hovedet; han vinker ad en Hare, som sidder paa en Gren, rede til at sætte af i Spring. Et andet Sted fremstilles en Kamp mellem to Riddere. Og saa fremdeles. Initialerne er skønt udførte med forskellige Farver og Guldbelægning. Omkring Aar 1400 udvides Dekorationen af Marginen stærkt; den fylder nu hele Marginen uden om Teksten. Desuden gengives Scener af Adels, Borgernes og Bøndernes daglige Liv, Portrætter af den eller dem, som Tidebogen er bestemt for, Landskabsbilleder, Jagt- og Kampscener, festlige Optrin, Fester og Løjer (de saakaldte drôleries). De flamske Malere var især dygtige til at fremstille virkelighedstro Afbildninger af Blomster, Frugter og Dyr, af Perler og Ædelstene. Alt dette har ikke megen Forbindelse med Tidebogens Indhold, men skabt af forbavsende dygtige, i enkelte Tilfælde geniale Illuminatorer har dette enestaaende Illustrationsstof sikret Tidebøgerne en fremragende Plads i det middelalderlige Maleris Historie. Hertil kommer, at disse Billeder med deres Gengivelser af Folkets Liv er en Guldgrube for Kulturhistorikeren.

Det er en populær Opfattelse, at de illuminerede Haandskrifter udelukkende blev fremstillet i Klostrene. Dette er kun rigtigt for Tiden indtil omkring 1200. Paa denne Tid opstod der i Frankrig en verdslig, national Litteratur, som stillede Illuminatorerne overfor nye Opgaver. Disse faldt helt

udenfor Klostrenes Omraade og fremkaldte en verdslig, borgerlig Illuminatorstand. Ganske vist fortsatte de gejstlige Illuminatorer deres Arbejde ogsaa i den følgende Tid og frembragte stadigt skønne, beundringsværdige Arbejder. Men de førende Kunstnere, som skabte de virkelige Mesterværker, var fra da af borgerlige. Grunden hertil er ligetil. Klostrenes Miniaturmalere var bundet af en aarhundredlang Tradition, der ikke tillod Experimenter eller Nydannelser. De borgerlige Illuminatorer var frit stillede. Ved at arbejde videre paa det engang skabte Grundlag frembragte de i Løbet af det 13. Aarhundrede en ny Stil, som der arbejdedes videre med i den følgende Tid, og som naar sit Højdepunkt i den klassiske Periode under Karl VI. Denne nye Illuminatorstand indskrænkede sig ikke til blot at illuminere de profane Haandskrifter, den inddrog ogsaa hele den kirkelige Litteratur under sit Arbejdsomraade, ja vi ser, at Kirken selv allerede paa et tidligt Tidspunkt hørte til dens Kunder. Langsomt ændredes paa den Maade de fastsatte Normer for Fremstillingen af de bibelske Scener. Jomfru Maria fremtræder som en højadelig Jomfru eller ærbar Matrone, Apostlene bliver Haandværkere igen og fremstilles ofte med deres Lavs Attribute. Kort sagt: man moderniserer eller snarere humaniserer det bibelske Stof. Hertil føjer de saa deres egne frie Kompositioner, Skildringerne af Folkets daglige Liv i Fest og Arbejde, altsammen omgivet af en farveglad og guldbelagt Indramning, der er udsprunget af deres Kunstnerfantasi. Paa denne Maade forstaar vi bedre, at Tidebøgerne har en saa tilsyneladende heterogen Udsmykning.

Hjemstedet for denne verdslige Illuminationskunst var Paris. Miniaturmalerne dér dannede som enhver anden Profession i Middelalderen et Lav. De var først og fremmest Arbejdere og følte sig ikke som individuelle Kunstnere. Det er ogsaa Grunden til, at deres Arbejder saa godt som altid er usignede, noget som Eftertiden kun kan beklage. Vi er paa den Maade afskaaret fra at følge den enkelte Kunstners Arbejder og Udvikling. I de fleste Tilfælde maa vi nøjes med ad Sammenligningens Vej at prøve at bestemme den enkelte Illuminators Værker for derigennem at kunne fastslaa hans Betydning for Illuminationskunstens almindelige Udvikling. Takket være Skattekister, Regninger, Bestillinger og Inventarier er det muligt at

nævne Navnene paa en Del af de Folk, som ved deres fremragende Arbejder gjorde Paris til den førende By i det 13. og 14. Aarhundredes Illuminationskunst. Fælles for dem er, at de alle har illumineret Tidebøger, en af de bedste Forlagsartikler i den senmiddelalderlige Bogproduktion. Her skal blot nævnes enkelte, som hver for sig betegner et Højdepunkt med Hensyn til Tidebøgernes Illumination. Med Jean Pucelle, der arbejdede for Filip den Smukkes Sønner og de første Konger af Huset Valois, naaede Pariser-Værkstederne et foreløbigt Højdepunkt. Blandt hans Arbejder er en herlig Tidebog, som han paa Bestilling af Kong Karl IV fremstillede til hans Dronning Jeanne d'Évreux, nu i Maurice de Rothschilds Samling i Paris. Hans Værker viser klart, at det er et fornyet Studium af Naturen, som har inspireret ham i hans Kunst. Fugle og Dyr gengives rent naturalistisk med den største Finhed, ja selv i Gengivelsen af Menneskelegemet viser der sig en Stræben efter en mere levende Udformning og kraftigere Individualisering, end det hidtil havde været brugt.

Under den sindssyge Karl VI indtræder det franske Miniaturmaleris klassiske Epoke. Kunstnerisk forskydes Tyngdepunktet mod Nord. De førende Illuminatorer paa denne Tid: Jean de Bruges, André Beauneveu, Jacquemart de Hesdin, de tre Brødre Pol, Jehannequin og Hermann de Limbourg var alle fra Grænseegnene ved Belgien – et Forvarsel om den Rolle, de flamske Illuminatorer og Malere skulde komme til at spille i den kommende Tid. De nævnte Kunstnere var alle knyttet til den kunstelskende Hertug Johan af Berry, den lige saa kunstelskende og store Bogsamler Kong Karl V's Broder. For ham illuminerede de blandt andet to Tidebøger, som allerede i Samtiden nød den største Beundring. Den ene (19,6 × 27,5 cm; 276 Sider, 20 Helsides Miniaturer; Bibl. royale, Bruxelles) blev fremstillet omkring 1390 af Jacquemart de Hesdin. Som Pucelle var han Leder af et Værksted og fortsatte Pariser-Værkstedernes Traditioner. Navnlig som Dyremaler var han fremragende. Hans Gengivelse af Fugle anses for uovertruffen. Den anden (21 × 29 cm; 412 Sider, 66 Helsides Miniaturer og 65 mindre Miniaturer; Musée Condé à Chantilly), som bærer det karakteristiske Tilnavn: *Les très riches Heures de Jean de France, duc de Berry*, er et Værk af Pol, Jehannequin og Hermann de Limbourg.

Ved Hertugen af Berrys Død i 1416 var Brødrene i fuld Gang med Arbejdet. De havde da fuldført 24 store Miniaturer og 27 smaa. Den kom derefter i Hertugerne af Savoien Eje; først 70 Aar efter lod Hertug Karl I den fuldføre, sandsynligvis af Jean Colombe fra Bourges. De tre Brødre arbejdede ikke alene i Paris, men ogsaa i Flandern og Italien. Det har paa-virket deres Kunst: Pariser-Traditionen er ikke nær saa mærkbar som hos Jacquemart de Hesdin; man aner den kommende Renæssance. Paa ét Punkt brød de fuldstændig med Traditionen, da de indførte det naturalistiske Landskab i Tidebogen. Mens deres Forgængere i de bibelske Billeder benyttede en konventionel Landskabstype, som Regel nogle Bjerghøjder med et Træ paa Toppen, malede de Landskabet, som de saa det i Naturen: for det meste et Slot, omgivet af Træer, Aaer og Marker, som be-følkes af arbejdende Bønder.

Omkring denne Tid har Pariser-Værkstederne udspillet deres Rolle som de kunstnerisk førende; de eksisterer fortsat og er en Hovedproducent af Tidebøger det 15. Aarhundrede igennem. Men de lever videre paa Tra-ditionen og skaber – med enkelte Undtagelser – udmærket Haandværks-arbejde, kun ikke Kunstværker.

Man kunde fristes til at tro, at den franske Illuminationskunst havde ud-tømt sine Muligheder med sin storartede og hastigt opadstigende Udvik-ling i det 14. Aarhundrede. Tværtimod – i Frankrigs Foredrelsestid under Karl VII fører en genial Kunstner, Jean Fouquet fra Tours (1415–80), Miniaturmaleriet frem til den endelige Kulmination. Som Brødrene Lim-bourg havde han arbejdet i Flandern og Italien. Dette bestemte hans Kunst. Man har sagt om ham, at han ikke er et middelalderligt Menneske, og at han næppe bør regnes blandt Illuminatorerne: han er Maler og først og fremmest Renæssancemaler. Blandt hans talrige Arbejder skal her nævnes et af hans Hovedværker, den Tidebog, han udførte omkring 1455 for Étienne Chevalier, Skatmester hos Karl VII. Denne Tidebog, der i kunst-nerisk Henseende ikke overgaas af nogen anden, har haft en sørgelig Skæbne. Engang i Slutningen af det 17. Aarhundrede opløste dens davæ-rende Ejer Bogen, klippede Helsidesbillederne ud af Indramningen og lod de enkelte Billeder opklæbe paa Egetræ. Af disse opklæbede Billeder er

der til Nutiden samlet bevaret ialt 40. De købtes i 1891 af den berømte franske Samler, Hertugen af Aumale, for 250,000 Frc. og skænkedes senere af ham til Musée Condé à Chantilly. Derudover har man opsporet 4 Billeder, alle beskaaret. Ved et lykkeligt Tilfælde fandt man i 1923 yderligere et Blad, som har den særlige Interesse, at det er ubeskaaret og uopklæbet. Man kender saaledes nu Tidebogens nøjagtige Størrelse og hele Indretning og Udstyr. Før at give et Begreb om Fouquets Kunst, som den kommer til Udtryk i Étienne Chevaliers Tidebog, skal her anføres Henry Martins Karakteristik af et af Billederne deri, forestillende Jomfru Marias Himmelkroning: »Naar han i Étienne Chevaliers Tidebog fremstiller Tre-enheden, der modtager Vor Frue, maler han tre jævnaldrende Mænd af samme Udseende; de bærer alle tre en Verdenskugle i Haanden og sidder paa ens Hynder. Guds Søn rejser sig for at gaa hen og modtage og krone sin Moder, og omhyggeligt, som en fornem Borger, lægger han Verdenskuglen, som han holder, paa sin Siddeplads, før han forlader den. Vi er langt borte fra den alvorlige, velsignende, overmenneskelige Guddom, som de parisiske Miniaturmalere malede blot 50 Aar tidligere.«

Med Omtalen af det franske Miniaturmaleris største Mand skal denne Oversigt over Tidebogen, dens Indhold og Udsmykning i Frankrig slutte. Jean Fouquet havde talrige og højtbegavede Elever, som Jean Poyet og Jean Bourdichon; den sidste skabte et af Tidebøgernes Størværker: Anne af Brétagnes Tidebog med vidunderlige Gengivelser af den franske Flora. De er dygtige, men mangler Fouquets Friskhed og Inspiration.

Hvis man nu spørger: findes der nogle af disse herlige Kunstværker i Danmark? maa Svaret blive et Nej. De allerfleste af dem har i Aarhundreder tilhørt offentlige Samlinger i Udlandet; de, der endnu er i privat Eje, udbydes ved et Ejerskifte til saa høje Priser, at ingen offentlig dansk Samling kan tænke paa Køb. Alligevel findes der takket være danske Bogsamlere i Fortiden og først og fremmest Grev Otto Thott en efter Forholdene ikke ubetydelig Samling illuminerede Tidebøger i Det kongelige Bibliotek. Ialt ejer Biblioteket 35 Tidebøger, hvoraf 1 er fra det 13., 4 fra det 14., 25 fra det 15. og 5 fra det 16. Aarhundrede. 29 stammer fra Frankrig, 1

fra England, 1 fra Belgien, 2 fra Holland og 3 fra Tyskland. 30 af dem er forsynet med Miniaturer. Iblandt disse er der Værker af betydelig kunstnerisk Værdi. Ovenfor er nævnt en Tidebog, Thott 534, 4°, et særdeles smukt Arbejde og typisk for den nye Stil, der kom til Gennembrud i Frankrig med de borgerlige Illuminatorer. Der kunde ogsaa nævnes Tidebogen Thott 547, 4°, som har tilhørt Dronning Filippas Moder, Mary de Bohun, død 1394. Den har velkomponerede Miniaturer, der yderligere fremhæves ved de skønne, livlige Farver og en rig, skinnende Guldbelægning. Fra omkring 1500 er Thott 541, 4°, der i sine fint kolorerede Billeder og et raffineret Udstyr viser Overgangen fra Middelalder til Renæssance. Perlen i Samlingen er dog Tidebogen Gamle kongelig Samling 1610, 4°, som af nogle tilskrives Mesteren selv, Jean Fouquet. Desværre er det kun enkelte Læg af den oprindelige Tidebog, sammenbundet med Dele af en anden Tidebog, der nu er i Bibliotekets Besiddelse. I disse findes der 5 Miniaturer, alle malet ind i et *D*. I sin Beskrivelse af disse fremhæver Chr. Bruun med Rette den Finhed og Ynde, de er udført med, Farvernes Harmoni, den kunstnerisk disponerede Komposition og fine Nuancering i Ansigtstudtrykkene samt de skønt udførte Landskaber.

Det fremgaar af de nævnte Eksempler, at det er muligt ved Hjælp af Bibliotekets Samling, om ikke at følge saa dog at skimte Udviklingen i Tidebøgenes Illuminering. Takket være Ny Carlsbergfondet og en privat Mæcén er dette Materiale nu blevet udvidet med en smuk fransk Tidebog fra det 15. Aarhundrede, som i Efteraaret 1946 blev skænket Det kongelige Bibliotek af nævnte Institution og Privatmand. Om den – dens Indhold og Udstyr – skal der fortælles lidt i det følgende.

Den nyerhvervede Tidebog, som i Bibliotekets Haandskriftsamling har Signaturen Ny kongelig Samling 3758, 4°, er en Storoktav, indbundet i grønt Fløjl. Bindet maaler 24×17,5 cm. Den er skrevet paa Pergament af en temmelig svær Kvalitet med en svagt gullig Tone. Antallet af Blade er 185 (22,8×17 cm), hvortil kommer 2 Forsatsblade. Bladene fordeler sig paa 24 Læg: 19 Læg à 8 Blade, 4 Læg (1., 2., 11., 24.) à 6 Blade, 1 Læg (14.) à 7; hertil kommer de to sidste Blade, Bl. 184–185. Læggene 11 og



14 har oprindelig ogsaa haft 8 Blade hver; Teksten viser, at de nu er defekte, som det senere skal omtales. Efter Læg 24 mangler der ligeledes nogle Blade, sandsynligvis 3. Tekstens Klumme er 11 × 7,5 cm. En fuldskrevet Side har 15 Linjer Tekst. Skriften er den gotiske Minuskel af den paa denne Tid i liturgiske Haandskrifter anvendte Type.

Det første Afsnit af Tidebogen rummer – som altid – Kalendariet, ɔ: en Fortegnelse af Aarets Dage og de kirkelige Festdage (f. 1–12). Hver Maaned har sit Blad, med 15, henholdsvis 16, Dage paa Siden. Til venstre i tre Kolonner Gyldentallet, Søndagsbogstavet og den romerske Dagsregning. Hver Dag har sit Helgennavn, skrevet afvekslende med rødt og blaat Blæk, undtagen de særlig vigtige Dage, der er skrevet med Guld. Kalendariet er skrevet paa Fransk; vi kan heraf slutte, at det er et fransk Arbejde, vi har for os. En Gennemgang af Helgenerne viser, at 3. Januar dyrkes Ste. Geneviève (Guld), 19. Maj S. Yves, 28. Maj S. Germain, 10. Juni S. Landri, 26. Juli S. Marcel, 28. Juli Ste. Anne (Guld), 25. August S. Loys roy (Guld), 9. Oktober S. Denis (Guld), 3. November S. Marcel og 26. November Ste. Geneviève. Disse Helgener dyrkedes særligt i Paris Stift, hvorfor Tidebogen maa være beregnet paa at skulle bruges dér og ogsaa være udarbejdet dér, d. v. s. i Paris. Dette bekræftes af, at der i Kalendariet forekommer parisiske Dialektformer: 6. Januar La Typhaine=Epiphanie, 10. Februar Sce. Scolace, 15. Maj S. Ysidoire, cf. 9. November St. Theodoire, 8. Juni S. Marc=S. Medardus, 24. August S. Berthelemi, 17. December S. Ladre=S. Lazare, 19. December S. Seurin=S. Séverin. Forøvrigt er der som i de fleste Tidebøger talrige Fejl i Navnene.

Efter Kalendariet følger Uddrag af de fire Evangelier (f. 13–18 v.): Johs. Ev. 1, 1–14 (Fortalen), Luc. Ev. 1, 26–38 (Marias Bebudelse), Matth. Ev. 2, 1–12 (Kongernes Tilbedelse), Marc. Ev. 16, 14–20 (Apostlenes Udsendelse). De følgende Blade (f. 18 v.–28 v.) optages af to Bønner til Jomfru Maria; de forekommer i næsten hver eneste Tidebog, ligesom i denne, som en Indledning til det følgende Afsnit: Vor Frue lille Tidebøn. I den første *Obsecro te, domina* ɔ: Jeg beder dig Frue ... bønfaller den troende Jomfru Maria om, at hun vil vise sig for ham paa hans Dødsleje; her forekommer Ordene: *et michi famulo tuo impetres a dilecto filio tuo ...* ɔ:

Og at du for mig, din Tjener, af din elskede Søn vil opnaa ..., hvor det af Masculinumformen *famulo tuo* fremgaar, at Tidebogen har været bestemt for en Mand. Den anden Bøn *O intemerata* 5: O du rene ... tillægges i Tidebøgerne Anselm af Canterbury, men findes ikke i hans Værker. Efter nogle korte Bønner til Gud følger Hovedafsnittet: Vor Frue lille Tidebøn (f. 29–98 r.). I Modsætning til Vor Frue store Tidebøn, der indeholder 3 Nocturner og 9 Læsestykker i Matutin og læstes af Gejstligheden paa Vor Frue Festdage, indeholder den lille Tidebøn kun 1 Nocturn og 3 Læsestykker og læses daglig efter Korbønnen. Som allerede nævnt har Tidebogen overtaget den fra Breviaret. En Sammenligning mellem den her omtalte Tidebog og Breviaret for Paris Stift viser, at Teksten, der varierede fra Stift til Stift, er taget derfra. Dette er et sikkert Bevis for, at vor Tidebog virkelig stammer fra Paris. Indholdet fordeler sig paa følgende Maade efter de kanoniske Bedetider: Matutin og Laudes (inden Daggy) f. 29–64 v.; Prim (Kl. 6) f. 65–71 r.; Terts (Kl. 9) f. 71 v.–76 r.; Sekst (Kl. 12) f. 76 v.–79 v.; Non (Kl. 15) f. 80 r.–83 r.; Vesper (Kl. 17) f. 83 v.–90 v.; Completorium (Kl. 18) f. 91 r.–98 r. De to Afsnit: Sekst og Non er defekte: Slutningen af Sekst og Begyndelsen af Non mangler, ialt mangler der saa megen Tekst, at den, hvad en Sammenligning med en anden Tidebog fra Paris Stift (Ny kgl. Sml. 113, 8°) viser, fylder 2 Blade. Lægoversigten viste, at dette Læg (Nr. 11) i Modsætning til de øvrige Læg kun har 6 Blade. De to manglende Blade udgjorde de inderste i Lægget og er altsaa trukket ud paa én Gang. Formodentlig er det sket for Miniaturbilledets Skyld, da det maa antages, at det ene af Bladene har været illumineret, hvorom nedenfor. Folio 98 v. er ubeskrevet.

De syv Bodssalmer og Allehelgenslitaniets optager f. 99–120 r. Ved de syv Bodssalmer forstaas Davids 6., 31., 37., 50., 101., 120., 142. Salme. Foran f. 99 mangler der et Blad. Læg 14 har kun 7 Blade. Det er Læggets første Blad, som er fjernet, formodentlig er det trukket ud; i hvert Fald er det dermed sammenhørende Blad beskadiget inde ved Ryggen, idet det nederste Hjørne er revet af. Som Følge heraf er den første Bodssalme ufuldstændig. Teksten begynder inde i Salmen. En Sammenligning med det ovennævnte Haandskrift, Ny kongelig Samling 113, 8°, viser, at den mang-

lende Tekst plus det Billede, der hører til dette Afsnit, fylder 1 Blad. Blandt Allehelgenslitaniets Helgennavne træffer vi de særligt i Paris dyrkede Helgener: St. Denis og Ste. Geneviève.

Herefter følger Hellig Kors Tider (f. 120 v.–128 r.), d. v. s. Tidebønnerne for Kristi Lidelse, og Helligaands Tider (f. 128 v.–134 r.), et forkortet Officium, der har sit Udspring i Pinseugens Officium. Mens disse Bønner er ganske korte, er de efterfølgende Tidebønner for de afdøde (f. 135 v.–182 v.) opbygget efter samme omfattende Skema som Vor Frue lille Tidebøn og indeholder Bønner for Vesper, Matutin og Laudes.

Tidebogen slutter med nogle Bønner paa Fransk, der især forekommer i de parisiske og nordfranske Tidebøger. Først en Bøn til det hellige Kors (f. 182 v.), derefter 2 Bønner til Jomfru Maria og Vor Herre. Den første hedder Vor Frue femten Glæder, 3: Marias Bebudelse, Marias og Elisabeths Møde, Jesusbarnets første Bevægelser i sin Moders Skød, Fødselen, Hyrdernes Besøg, Kongernes Tilbedelse, Fremstillingen i Templet, Jesusbarnets Forsvinden i Templet, Brylluppet i Kana, Bespisningen, Jesu Død, Opstandelsen, Himmelfarten, Pinsedag og Marias Optagelse i Himlen. Herefter følger Bønnen: Syv Bønner til Vor Herre. Af Vor Frue 15 Glæder findes de fire første og Begyndelsen af den femte paa f. 183. Derefter fortsættes øverst f. 184 r. med Slutningen af det første Afsnit af de Syv Bønner til Vor Herre, der slutter Tidebogen (f. 184–185). Der kan ikke være Tvivl om, at der mangler nogle Blade, formodentlig tre.

Tidebogens kunstneriske Udsmykning indledes med 24 smaa Billeder, der pryder Kalendariet. De er cirkelrunde (3 cm i Diameter) og indrammet af to stærkt udtungede Akanthusblade. Der hører to til hver Maaned; det ene – paa Recto-Siden – forestiller Maanedens Arbejde eller Beskæftigelse, det andet – paa Verso-Siden – Maanedens Figur i Dyrekredsen. Billederne gengiver følgende Scener. Januar: En Mand sidder med Ryggen til Kaminen ved et dækket Bord; Vandmanden. Februar: En staaende Mand varmer sine Hænder foran Kaminen; Fiskene. Marts: Vinbonden beskærer sine Vinstokke; Vædderen. April: En ung Pige plukker Blomster; Tyren. Maj: En Ridder til Hest med en Falk paa sin Haand; Tvillingerne. Juni: En Bonde slaar Græs med Le; Skorpionen. Juli: En Bonde

høster Korn med en Segl; Løven. August: En Bonde tærsker Korn; Jomfruen. September: En Vinbonde perser Druer; Vægten. Oktober: En Bonde saar Korn; Skorpionen. November: En vinterklædt Bonde slaar Agern ned; Skytten. December: En Bonde slagter sin Gris; Stenbukken. Til Baggrund har Billederne et Landskab eller et Interiør. Det gælder om dem alle, at de kunstnerisk er meget svage; de er malet paa fri Haand.

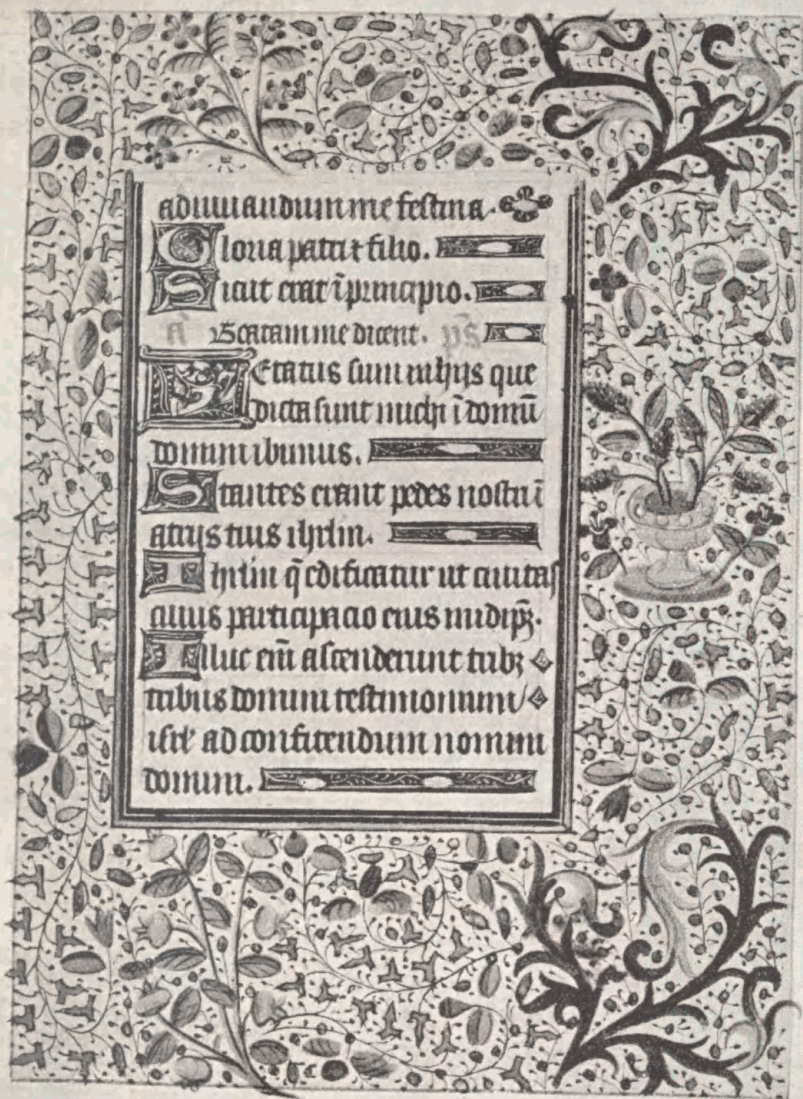
En Modsætning hertil danner de ti følgende store Billeder. De maaler med mindre Afgivelser  $7,2 \times 11,1$  cm. Som nævnt i Indledningen hører der et fast Sæt Illustrationer til en Tidebog. Hvert Afsnit af Vor Frue lille Tidebøn indledes med et Billede, ialt 8; her mangler det, der har sin Plads ved Non; det er som omtalt fjernet. Ligeledes mangler det Billede, der indleder Bodssalmerne – for det meste en Fremstilling af David; et yndet Motiv var Scenen mellem David og Bathseba. Dette Blad er ogsaa fjernet. Derefter følger et Billede ved Hellig Kors Tider, Helligaands Tider og ved Bønnerne for de afdøde. Alle ti Billeder har samme Form som det her gengivne; de er rektangulære med en halvcirkelformet Afslutning foroven. For at fremhæve dem og adskille dem fra Borten er de omgivet af en Ramme, 1–1,3 cm bred. Den er dannet af et vekslende Antal sorte Linjer, indtil 7; Grunden er dækket med bruneret Guld; nogle af de smalle Lister er malet med rød eller blaa Farve. Den brede Midterliste dekoreres enten med et geometrisk Mønster eller med Bladornamenter, som paa Afbildningen S. 101, ogsaa i røde og blaa Farver. De fleste af Billederne foregaar i fri Luft og har en landskabelig Baggrund; kun Marias Bebudelse og Helligaands Nedstigen Pinsedag er fremstillet som Interiører; det sidste af Billederne, en Jordfæstelse, foregaar foran en Kirke. Alle Scenerne udmærker sig ved den Ro, man kunde næsten sige Værdighed, der udstraaler af dem. Dette understreges ved, at alle de gengivne Personer er konventionelle Typer, kunstnerisk Individualisering tilstræbes ikke. Fremstillingen af Maria er typisk. I Bebudelsen og Mødet med Elisabeth fremstilles hun som den gudbenaadede Kvinde: Hovedet er let bøjet, Blikket fjernt og ophøjet. I de følgende Billeder af Kongernes Tilbedelse og Flugten til Ægypten er det Moderen, der med Glæde og Stolthed ser paa sit lille Barn. I Scenen ved Korset er det den sønderknuste Moder med et af Sorg hærget Ansigt, vi



Side af den af Det kgl. Bibliotek nylig erhvervede franske Tidebog med Miniatur  
forestillende Flugten til Ægypten.

møder. Paa samme Maade repræsenterer alle de andre Personer en Type: Elisabeth den gifte Matrone, Josef den aldrende Haandværker o.s.v. De guddommelige Personer er helt »humaniserede«. Den tronende Vor Herre adskiller sig kun ved sine Attributter fra et Menneske. Behandlingen af Figurene er god, de virker levende og naturlige. Ansigterne er ypperligt gengivne, hver Type har sin Udtryksform. Karakteristisk for Maria er hendes Blegthed, der fremhæver hendes Særstilling overfor de øvrige mere jordiske Personer, der alle har en kraftigere, vejrbitd Ansigtifarve. Baggrunden for Personerne er ganske enkel. I Interiørerne et Højsæde eller en Baldakin, der understreger Handlingens Ophøjethed, ellers intet. Landskaberne fremstilles gerne som det her gengivne med Trægrupper og et Slot i Baggrunden. Alle Billederne faar deres Præg af, at Himlen er malet med en kraftig mørkeblaa Farve, der fortyndes lidt ud mod Horisonten. I det hele maa det siges, at Maleren har forstaaet at udnytte Farvevirkningen godt. Billedets Hovedpersoner er regelmæssig iført en folderig rød og blaa Dragt, der kontrasterer stærkt mod hinanden samtidig med, at Gruppen træder klart frem mod den mørke Baggrund og samler Interessen om sig. For at gengive Lysvirkningen i Stoffet er der paamalet Guld, som det især blev almindeligt i det 15. Aarhundredes anden Halvdel. Virkningen af Billederne er betydelig. Det er lykkedes Maleren at give Udtryk baade for den Alvor og den Mildhed, som disse Scener kræver.

Om det er den samme Illuminator, der ogsaa har malet Borten, som paa hver af Tidebogens 185 Sider omgiver Tekst og Billeder, er usikkert; der fandt tit en Arbejdsdeling Sted paa dette Omraade. Det kan have været det. I hvert Fald er den malet af en dygtig Kunstner – den hæver sig langt over Gennemsnittet. Der er benyttet to Fremgangsmaader: ved fire af Billederne, deriblandt Flugten til Ægypten, er den malet paa en mat guldbelagt Grund, iøvrigt paa hvid Grund. Det medfører en Forskel i Dekorationen. I det første Tilfælde bestaar den af røde og grønne Akanthusblade, der udfylder Hjørnerne; de anbringes desuden midt paa Siden, saaledes at der dannes seks ensartede Felter; disse udfyldes med Blomster- og Dyreremotiver. Males der paa hvid Grund, udfyldes hele Borten med Løvranke, der slynger sig i Spiraler; Bladene er dækket med poleret Guld. Forskellige



Side af den af Det kgl. Bibliotek nylig erhvervede franske Tidebog med Begyndelsen  
af Aftenbønnen i Vor Frue lille Tidebon.

Plante- og Dyremotiver, anbragt som det ses paa den her gengivne Side, leddeler Borten. De stærkt udfligede Akanthusblade, et i hvert af de yderste Hjørner, dominerer med deres lysende blaa Farver Siden. Af Blomster er benyttet: Bellis, Forglemmigej, Stedmoder, Tidsel o.a. Karakteristisk for Borten er, at der midt paa Ydermarginen anbringes et Motiv paa en Platform. Hertil benyttes Blomster i en Beholder eller espalieret, Træer, Frugter (Vindruer, Pærer, Ærter), Fugle (Svane, Paafugl, Hane); ligeledes forekommer Kamel, Leopard og Ræv. Dette er kun Eksempler, hvis Tal let kan øges. Blomsterne er gengivet efter Naturen, hvad angaar selve Blomsten; derimod er der ikke lagt Vægt paa Gengivelse af Stængel og Blade, som er ens uanset Arten. Smaabillederne paa Midten af Borten er malet paa fri Haand og ikke særlig fremragende. Naar Borten alligevel maa betegnes som et smukt Arbejde, der er en Fryd for Øjet, skyldes det i lige høj Grad den beherskede Komposition – al Sammenhobning og Opfyldning, der er saa almindelig i Tidens Arbejder, undgaas – og de fint afstemte Farver. For at spare Arbejde har Illuminatoren benyttet den Fremgangsmaade at tegne Recto-Sidens Mønster af paa Verso-Siden, der altsaa gengiver Recto-Siden spejlvendt.

Til Dekorationen hører en Rigdom af Initialer, der regelmæssig indleder ny Sætning. Deres Udstyr er det sædvanlige: poleret Guld og røde og blaa Farver. For det meste er selve Bogstavet gengivet med blankpoleret Guld i et rødt og (eller) blaat Felt, der kan dekoreres paa forskellig Maade. Særlig pragtfulde er Initialerne, et D, paa Billedsiderne. Det kan endelig nævnes, at de Linjer, der ikke udfyldes helt af Teksten, afsluttes med et bredt Baand, malet med blaa og røde Farver og med paalagt poleret Guld. Det forsynes med geometriske Ornament.

Tidebogen er som allerede nævnt indbundet i et grønt Fløjelsbind. Dette er ikke det oprindelige Bind, men stammer formodentlig fra det 17.–18. Aarhundrede, hvilket blandt andet fremgaar af, at de paa Bindet opklæbede Forsatsblade i Modsætning til de øvrige Blade er stærkt beskadigede. Det er fremkommet ved, at de er blevet løsnede fra Pappet, da Bogen blev bundet om. En Løsning af det ene Forsatsblad viste, at ligesom de gamle Pergamentbindinger er benyttet, har man ogsaa benyttet de gamle Pap-



sider ved Ombindingen. Der ses tydelige Spor af det Stof, der har været benyttet ved den tidligere Indbinding. Pappet bestaar af presset Papir. Under Forsatsbladet ses Rester af et gammelt fransk Dokument, omhandlende nogle Fiskedamme. Det er Slutningen, der er bevaret; heraf fremgaar, at det er udstedt 1480 20. November.

Om de tidligere Ejere af Tidebogen giver en opklæbet Seddel og Notiser paa Forsatsbladet Oplysning. Først Seddelen. Den er skrevet med en Haand fra det 18. Aarhundredes 1. Halvdel og har følgende Ordlyd:

ces présentes heures m'ont été le 25<sup>e</sup> jour de mai mil cinq cent soixante et seize, données de la part de Renée Gruel, dame de mere église, gouvernante des filles de la Royné mere du Roi, et ont été données de la main du Roi de Navarre, à la charge de les garder et retenir toujours en la maison de Mere église, et l'avons signé de notre main le dit jour 1576. Signé Renée Gruel.

[Audessous est la signature vraisemblablement du mari, je n'ay pû la déchiffrer.

Ifølge denne Notits, der udgiver sig for at være en Afskrift af en ældre Optegnelse, skal Tidebogen i 1576 efter Ordre af Kongen af Navarra, den senere Henrik IV af Frankrig, som efterfulgte sin Moder, Jeanne d'Albret, i 1572, være givet af en vis Renée Gruel til en kirkelig Stiftelse. Notitsen er sikkert apokryf. Det var en yndet Trafik i det 17.-18. Aarhundrede at indføre falske Ejernavne, især paa historisk kendte Personer, i Haandskrifter og Bøger. For blot at nævne et Eksempel kan det anføres, at tre Tidebøger, deriblandt den foran omtalte, som tilskrives Fouquet, har falske, et Aarhundrede senere indførte Ejernavne. De tilskrives paa den Maade Frans I, Hertug Karl den Dristige af Burgund og Ludvig XI's Broder, Kardinalen Karl af Bourbon. Den nævnte Renée Gruel har jeg desværre ikke fundet noget om; naar det paastaas, hun var Guvernante for Jeanne d'Albrets Døtre, kan det ikke passe, da hun kun havde Datteren Catherine. Hos Vauvilliers, Histoire de Jeanne d'Albert (Paris 1818) nævnes forskellige Damer som Catherines Guvernanter, men ikke Renée Gruel. Indtil videre maa denne Notits tages med det største Forbehold.

Om Ejere i det 18. Aarhundrede giver følgende Notits paa Forsatsbladet Underretning:

de la Bibliotheque de M. Boudequin de Varicourt, avocat au parlement. 12. juin 1784. *Med ny Haand*. né a Paris le 4 9<sup>bre</sup> 1719, décédé le 22. janvier 1794, qui par testament a légué ce livre à titre d'amitié à François Pasumot jngenieur hydrographe, sous chef du depot des cartes et plans de la marine. *med ny Haand* né à Béaune le 30 avril 1733 décédé dans cette même ville le 10 octobre 1804 agé de 71 ans. (acheté le 3 mars 1805 de Mlle sa soeur par M<sup>r</sup> Charles François Pruvost son ami (né à Paris le 4 8<sup>bre</sup> 1765) ingenieur hydrographe de 1.<sup>ere</sup> classe de la marine.

Den sidst nævnte Ejers Exlibris er anbragt paa Bindets Inderside. De senere Ejere har ikke indskrevet deres Navn i Bogen. Men det vides, at den har tilhørt engelske Samlere; først The Jermin Collection, hvorfra den senere kom i Jarlen af Dartreys Eje.

Hermed er anført alt, hvad vi med Sikkerhed kan vide om den gamle Tidebog. Tilbage bliver Spørgsmaalene: Hvem var den skrevet og illumineret for? Hvem har udført dette Arbejde, og hvornaar er det sket? Ingen af Tilfældene kan der gives et tilfredsstillende og udtømmende Svar. Om den oprindelige Ejer véd vi i dette som i de allerfleste Tilfælde intet udover, at han som nævnt var en Mand. Lige saa negativt bliver Svaret paa det andet Spørgsmaal. Det er kun undtagelsesvis, at vi med Sikkerhed kan henføre et Haandskrift til en bestemt Illuminator. Som omtalt foregik Arbejdet i Værksteder, som havde deres bestemte Traditioner. Det er en kendt Sag, at Borternes Udsmykning er et meget væsentligt Hjælpemiddel, naar det gælder at bestemme et Haandskrifts Alder og det Værksted, hvorfra det er udgaet. Først naar dette Materiale bliver samlet og bearbejdet, vil en sikrere Bestemmelse af vor Tidebogs Oprindelse være mulig. I Tid tilhører den det 15. Aarhundredes anden Halvdel. Ganske vist anfører den ikke i Kalendariet nogen af de Helgener, som blev kanoniseret i Tiden 1446–1475. Men det betyder mindre, da de fleste er Italienerne. Derimod lod Ludvig XI i 1475 Dagen den 28. Januar indvie til Karl den Store. Tidebogen har her Ste. Agnes. At Tidebogen tilhører det nævnte Tidsrum fremgaar ogsaa – foruden af andre Ting – af Anvendelsen af Guld til at gengive Lyset i Stoffer o.s.v. Dette tog stærkt Overhaand i Slutningen af Aarhundredet, men anvendes med Maadehold i Tidebogen.